

USTANOWIENIE DWUNASTU W DZIELE FUNDACJI KOŚCIOŁA

Słowa kluczowe: geneza Kościoła, ustanowienie Dwunastu, królestwo Boże, nowy lud Boży, Izrael czasów ostatecznych

Keywords: genesis of the Church, commissioning of the Twelve, kingdom of God, new People of God, Israel of End Times

Schlüsselwörter: Entstehung der Kirche, Berufung von zwölf Aposteln, Reich Gottes, neues Volk Gottes, Israel der Endzeit

WSTĘP

Współczesna debata o chrześcijaństwie i jego apologii – o Bogu, człowieku i świecie – w pluralistycznym społeczeństwie zachodnim, dziś już przesiąkniętym wielokulturowością, domagającą się w sferze *sacrum* zrównania roszczeń soterycznych wszystkich religii¹, nie może dotyczyć jedynie zagadnień społecznych i etycznych. Odwoływanie się w niej do wzniosłości nauki zawartej w Ewangeliach, do wszechobecnych pomników dziedzictwa kulturowego chrześcijaństwa, zadziwiającego do tej pory swym pięknem, do tradycyjnie utrwalonych wartości, które porządkują życie społeczne, jest z punktu widzenia wiarygodności objawienia chrześcijańskiego niewystarczające. Konieczna jest także dzisiaj refleksja nad problematyką centralną, na której chrześcijaństwo się zasadza i niezmiennie koncentruje – na osobie Jezusa Chrystusa i Jego Kościoła.

Wyrzekłszy się intelektualnej arogancji, która arbitralnie ustala, co może się wydarzyć, a co nie, która stawia granice poznaniu i rozstrzyga o możliwości w przyszłości, należy w namyśle teologicznym wciąż na nowo powracać do głównych,

* Ks. dr Paweł Rabczyński – kapłan archidiecezji warmińskiej, doktor teologii fundamentalnej, adiunkt w Wydziale Teologii UWM w Olsztynie, autor monografii *Znaki czasów według Marie-Dominique Chenu*, Olsztyn 2007.

¹ Zob. *Dylematy wielokulturowości*, red. W. Kalaga, Kraków 2004; *Wielokulturowość – międzykulturowość – transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, red. A. Barska, M. Korzeniowski, Opole 2007; C.P. Kottak, K.A. Kozaitis, *On being different. Diversity and Multiculturalism in the North American Mainstream*, New York 2008.

fundamentalnych zagadnień chrześcijańskiej wiary, tak, aby były one należycie wyświecone i dostępne dla człowieka współczesnego, żyjącego tu i teraz, uwarunkowanego wspomnianą powyżej sytuacją społeczno-kulturową. Bóg darował się nam w Jezusie Chrystusie i jest dla nas dostępny dziś w Jego Kościele – oto węzłowa prawda chrześcijaństwa².

Jak podkreśla Benedykt XVI, przez posłanie Chrystusa i Kościoła do świata i do każdego człowieka osoba Boga staje się nam w sposób wiarygodny bliska. Dzięki temu, że *Słowo stało się ciałem* (zob. J 1,14)³ i wkroczyło w ten świat, dzięki temu, że wspólnota uczniów pozostawiła nam Ewangelię, możemy o Bogu wiarygodnie się wypowiadać, a nawet Go poznawać. Źródłowość postaci Jezusa Chrystusa jest dla chrześcijaństwa niepodważalna. Wbrew różnym hipotezom, odwołującym się choćby do procesu mitologizacji, a których wspólnym mianownikiem jest relatywizacja osoby Jezusa, jest On nie tylko człowiekiem, ale również prawdziwym Bogiem; Chrystusem, Jednorodzonym Synem Ojca, Pełnią Objawienia, Zbawicielem. Jako Jedyny Zbawiciel pozostawił On na świecie „narzędzie zbawienia” – Kościół, którym się ciągle posługuje. Mimo słabości ekklezjalnych struktur i braku doskonałości wspólnoty wierzących, Chrystus – stwierdza Benedykt XVI – ciągle na nowo ukazuje się przez Kościół i w Kościele⁴.

Stała obecność Chrystusa w Jego Kościele sprawia, że jest On specyficznym „pośrednikiem” zbawienia, ożywianym przez Ducha Świętego dynamizmem słowa Bożego. Realizując posługę jednoczenia ludzi z Bogiem i między sobą, czyli czyniąc to, co Jezus Chrystus, Kościół w pełni służy zbawieniu, a tym samym uwiarygadnia swoje pochodzenie i misję. Jak tłumaczy bp Andrzej Czaja, wartość Kościoła tkwi w tym, że umożliwia on człowiekowi uczestnictwo w życiu samego Boga, a więc zbawienie, i to w dodatku już teraz, na ziemi. Tak więc odpowiedź na pytanie o sens istnienia Kościoła może być tylko jedna: żeby człowiek miał łatwy i pewny dostęp do zbawienia⁵.

² Zob. J. Ratzinger, *W drodze do Jezusa Chrystusa*, Kraków 2005², s. 59–84.

³ Wszystkie cytaty biblijne za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, Poznań 2003.

⁴ Zob. Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem. *Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu*, Kraków 2011, s. 176–183. Zob. także H. Waldenfels, *O Bogu, Jezusie Chrystusie i Kościele – dzisiaj. Teologia fundamentalna w kontekście czasów obecnych*, Katowice 1993, s. 181–285; W. Kasper, *Bóg Jezusa Chrystusa*, Wrocław 1996, s. 200–246; Cz.S. Bartnik, *Dogmatyka katolicka*, t. 1, Lublin 1999, s. 497–810; B. Sesbotić, *Wierzę. Wezwanie do wiary katolickiej dla kobiet i mężczyzn XXI wieku*, Warszawa – Poznań 2000, s. 165–282; H. Seweryniak, *Tajemnica Jezusa*, Warszawa 2001; J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, Kraków 2005; A. Gesché, *Chrystus*, Poznań 2005; Z. Kubacki, *Jedyność Jezusa Chrystusa. O jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa w kontekście chrześcijańskich teologii religii*, Warszawa 2005; I.S. Ledwoń, „...i nie ma w żadnym innym zbawienia”. *Wyjątkowy charakter chrześcijaństwa w teologii posoborowej*, Lublin 2006, s. 311–458; G. O’Collins, *Chrystologia. Jezus Chrystus w ujęciu biblijnym, historycznym i systematycznym*, Kraków 2008; A.A. Napiórkowski, *Jezus Chrystus objawiony i objawiający. Chrystologia fundamentalna*, Kraków 2008, s. 115–189; G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu. Czego chciał. Kim był*, Poznań 2012; M. Skierkowski, *Uczłowieczony Bóg. Chrystologia fundamentalna*, Płock 2013; G.L. Müller, *Dogmatyka katolicka*, Kraków 2015, s. 279–409; P. Artemiuk, *Renesans apologii*, Płock 2016, s. 400–541.

⁵ Bp Andrzej Czaja w rozmowie z Tomaszem Ponikło. *Szczerze o Kościele*, Kraków 2014, s. 124.

Wyjątkowy i niepowtarzalny związek Chrystusa i Kościoła sprawia, że rozpatrując wiarygodność chrześcijaństwa nie można pominąć tematyki wiarygodności Kościoła, a szczególnie jego boskiej genezy, która ma dla eklezjologii pierwszoplanowe znaczenie. Zagadnienie: *Ustanowienie Dwunastu w dziele fundacji Kościoła*, podjęte przez autora niniejszego artykułu, należy do wspomnianej powyżej problematyki pochodzenia Kościoła, Jego ukonstytuowania i tożsamości. W świecie multikulturalizmu, gdzie chrześcijaństwo nie stanowi już podstawowej społecznej przesłanki, w świetle roszczeń zbawczych różnych religii, tematyka fundacji Kościoła wydaje się jak najbardziej aktualna, a jej wyświetlenie zasadne. Wybór wskazanego wydarzenia – ustanowienia przez Jezusa Dwunastu i ukazanie go w wielowymiarowym procesie eklezjogenezy został podyktowany jego fundamentalnym znaczeniem dla powstania Kościoła.

GENEZA KOŚCIOŁA

Geneza Kościoła jest ściśle związana z osobą Jezusa Chrystusa⁶. Współczesna apologia chrześcijaństwa nie ogranicza się do stwierdzenia, że jest On Fundatorem Kościoła, ale widzi w całym Jego życiu, w słowach i czynach, wyraźny rys eklezjotwórczy. Jezus Chrystus chciał założyć Kościół i rzeczywiście go założył. U podstaw fundacji wspólnoty eklezjalnej leży więc wolna decyzja Chrystusa⁷. Wbrew różnym koncepcjom redukcjonistycznym reprezentowanych m.in. przez przedstawicieli współczesnej egzegezy krytyczno-historycznej, rozdziałających „Jezusa historii” i „Chrystusa wiary”⁸, a w konsekwencji także Jezusa Chrystusa i Kościół⁹, które przenoszą powstanie Kościoła na czas popaschalny, należy zauważyć, że już w działalności „ziemskiego Jezusa” obecne są bardzo wyraźne elementy przygotowawcze, prowadzące do założenia Kościoła, które po Jego Passze objawią się w całej pełni. Wspólnota eklezjalna nie jest wytworem potrzeby pierwotnej gminy chrześcijan i nie zamyka się tylko i wyłącznie w kategoriach historyczno-socjologicznych. Osoba Fundatora sprawia, że posiada ona charakter misteryjny, o dwuwymiarowej strukturze: bosko-ludzkiej, naturalnej i nadprzyrodzonej, historycznej i transhistorycznej¹⁰.

⁶ Zob. G. Lohfink, *Jesus und die Kirche*, w: *Handbuch der Fundamentaltheologie*, red. W. Kern, H.J. Pottmeyer, M. Seckler, t. III, *Traktat Kirche*, Freiburg Br. 1986, s. 49–96; J. Rigal, *Découvrir l'Église. Initiation à l'ecclésiologie*, Paris 2000, s. 77–78.

⁷ Zob. II Sobór Watykański, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, nr 5; M. Rusecki, *Traktat o Kościele*, Lublin 2014, s. 86–92.

⁸ Zob. J. Kudasiewicz, *Jezus historii a Chrystus wiary*, Lublin 1987; A. Gesché, *Chrystus*, s. 57–136; K. Gózdź, *Jezus. Twórca i Spełniiciel naszej wiary (Hbr 12,2)*, Lublin 2009, s. 259–609.

⁹ Zob. Benedykt XVI, *Blisko, najbliżej Chrystusa. Apostołowie i pierwsi uczniowie*, Poznań 2008, s. 11–12; M. Rusecki, *Traktat o Kościele*, s. 307–316; W. Kasper, J. Moltmann, *Jezus – tak, Kościół – nie? O chrystologicznych źródłach kryzysu Kościoła*, Kraków 2005.

¹⁰ Zob. Cz.S. Bartnik, *Kościół*, Lublin 2009, s. 65–88; M. Rusecki, *Boska geneza Kościoła*, w: *Kościół w czasach Jana Pawła II*, red. M. Rusecki, K. Kaucha, J. Mastej, Lublin 2005, s. 65–78; H. Seweryniak, *Święty Kościół powszedni*, Warszawa 1996, s. 23–42.

O wyjątkowej relacji Jezusa Chrystusa i Kościoła wypowiedziała się Kongregacja Nauki Wiary w Deklaracji *Dominus Iesus* (2000). W dokumencie tym podkreśla się ścisłą i nierozzerwalną więź Zbawiciela ze wspólnotą uczniów, którą ustanowił. Kościół jest tu nazwany *tajemnicą zbawczą*, rzeczywistością powołaną do kontynuowania misji samego Odkupiciela: *On sam jest w Kościele, a Kościół jest w Nim* (J 15,1nn; Ga 3,28; Ef 4,15–16; Dz 9,5); *dlatego pełni tajemnicę zbawczej Chrystusa należy także do Kościoła, nierozzerwalnie złączonego ze swoim Panem. Jezus Chrystus bowiem nadal jest obecny i prowadzi swoje dzieło odkupienia w Kościele i poprzez Kościół* (por. Kol 1,24–27), *który jest Jego Ciałem* (por. 1 Kor 12,12–13.27; Kol 1,18). *Tak jak głowa i członki żywego ciała, chociaż nie są tożsame, są nierozdzielne, tak również Chrystusa i Kościoła nie należy utożsamiać, ale nie można też oddzielać, stanowią bowiem jedynego „całego Chrystusa”.* *Ta sama nierozdzielność jest wyrażona w Nowym Testamencie także przy pomocy analogii Kościoła jako Oblubienicy Chrystusa* (por. 2 Kor 11,2; Ef 5,25–29; Ap 21,2.9)¹¹.

Celem i sensem istnienia Kościoła jest służba królestwu Bożemu. Tak jak królestwa Bożego nie można oddzielić od Chrystusa, tak też nie można odłączać, czy też przeciwstawiać królestwa Bożego Kościołowi¹². Jan Paweł II w encyklice *Redemptoris missio* w ten sposób tłumaczy tę wyjątkową relację: *Chrystus nie tylko głosił Królestwo, ale w Nim samo Królestwo uobecniło się i wypełniło. (...) Jeśli odrywa się Królestwo od Jezusa, nie ma już Królestwa Bożego przez Niego objawionego i dochodzi do wypaczenia zarówno sensu Królestwa, któremu zagraża przekształcenie się w cel czysto ludzki czy ideologiczny, jak i tożsamości Chrystusa, który nie jawi się już jako Pan, któremu wszystko ma być poddane* (por. 1 Kor 15,27). *Tak samo nie można odłączać Królestwa od Kościoła. Niewątpliwie Kościół nie jest celem samym w sobie, będąc przyporządkowany Królestwu Bożemu, którego jest załączkiem, znakiem i narzędziem. Jednakże, odróżniając się od Chrystusa i od Królestwa, Kościół jest nierozzerwalnie z nimi złączony. Chrystus obdarzył Kościół, swe ciało, pełniąc dóbr i środków zbawienia; Duch Święty mieszka w nim, ożywia go swymi darami i charyzmatami, uświęca go, prowadzi i stale odnawia. Stąd szczególnie i jedyna w swoim rodzaju relacja, która nie wykluczając wprowadzie działania Chrystusa i Ducha poza widzialnymi granicami Kościoła, nadaje mu rolę specyficzną i konieczną. Stąd także szczególnie więź Kościoła z Królestwem Bożym i Chrystusowym, gdyż Kościół „otrzymuje posłannictwo głoszenia i krzewienia Królestwa (...) wśród wszystkich narodów”*¹³. Jak zauważa Joachim Gnilka, proklamacja panowania Boga, czyli królestwa Bożego, jest głównym motywem przepowiadania Jezusa Chrystusa, stanowi centrum Jego działalności, a więc nauczania, czynionych znaków (cudów), imperatywu moralnego, a także jest ważnym elementem Jego świadomości deklaracyjnej w odniesieniu do własnego posłannictwa i jego konty-

¹¹ Kongregacja Nauki Wiary, Deklaracja *Dominus Iesus O jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła*, Watykan 2000, nr 16.

¹² Zob. J. Moltmann, *L'Église dans la force de l'esprit. Une contribution à l'ecclésiologie messianique*, Paris 1980, s. 263–272; J. Rigal, *Découvrir l'Église*, s. 26–29; 111–114; *Królestwo Boże a Kościół*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. Napiórkowski, Kraków 2012.

¹³ Jan Paweł II, Encyklika *Redemptoris missio*, Watykan 1999, nr 18.

nuacji przez Kościół¹⁴. Królestwo Boże należy rozumieć jako przyszłe, definitywne i powszechne zbawienie, którego można doświadczyć na ziemi dzięki działalności Jezusa Chrystusa i powołanej przez Niego wspólnoty uczniów¹⁵.

W eklezjologii posoborowej podkreśla się, że nie istnieje jedno wydarzenie fundacyjne Kościoła. Należy raczej mówić o całym procesie eklezjogenezy, która w dodatku urzeczywistnia się permanentnie w życiu wspólnoty uczniów Jezusa dzięki sakramentalnym znakom. Chrystus nieustannie karmi i buduje swój Kościół przez działanie Ducha Świętego¹⁶. Natura wspólnoty eklezjalnej ma swą podstawę w tajemnicy osoby Jezusa Chrystusa i Jego zbawczego dzieła. Kościół ciągle żyje dzięki swemu Fundatorowi, który nadał mu swoistą strukturę, i nieustannie jest ożywiany przez Chrystusowego Ducha. Tak więc wspólnota eklezjalna w biegu historii ciągle się staje (*Ecclesia in statu fieri*), rozwija, wzrasta, nieustannie się urzeczywistnia w konkretnym momencie dziejowym¹⁷.

Henryk Seweryniak podkreśla, że permanentna eklezjogeneza jest owocem Misterium Paschalnego Chrystusa i działania Ducha Świętego (zob. Ef 2,20–22). Ciągły proces rodzenia się i odradzania Kościoła znalazł swój wyraz w wyróżnionych ideach eklezjologicznych: 1) *aedificatio continua Ecclesiae* (ciągłe budowanie Kościoła); 2) *Ecclesia in via* (Kościół w drodze); 3) *Ecclesia semper reformanda* (Kościół wymagający stałej odnowy)¹⁸.

W konstytucji dogmatycznej II Soboru Watykańskiego *Lumen gentium* określa się Kościół jako *sakrament w Chrystusie, znak i narzędzie wewnętrznego zjednoczenia z Bogiem i jedności całego rodzaju ludzkiego* (nr 1), chciany i przewidziany przez Boga instrument zbawienia, uczyniony ze względu na Chrystusa Odkupiciela¹⁹. Tam też wymienia się następujące etapy eklezjotwórcze: 1) ukazanie Kościoła już od początku świata przez różne typy; 2) przygotowanie wspólnoty wierzących w Chrystusa w historii narodu izraelskiego i w Starym Przymierzu; 3) ustanowienie Kościoła w czasach ostatecznych; 4) objawienie Go poprzez wylanie Ducha Świętego oraz 5) Jego chwalebne dopełnienie na końcu wieków w *Kościele powszechnym u Ojca* (nr 2).

Podobnie w dokumencie Międzynarodowej Komisji Teologicznej, zatytułowanym *Wybrane zagadnienia z eklezjologii* (1985), będącym wynikiem namysłu teologów nad treścią konstytucji dogmatycznej *Lumen gentium*, podkreśla się, że całe życie i dzieło Jezusa Chrystusa *jest w pewien sposób korzeniem i fundamentem Kościoła*. Uwypuklono natomiast dwa wydarzenia opisane w Ewangeliach, które wskazują na Jezusa z Nazaretu jako Założyciela Kościoła: a) *nadanie św. Piotrowi imienia* (por. Mk 3,16), w *następstwie jego wyznania wiary mesjańskiej i w rela-*

¹⁴ J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, s. 113.

¹⁵ J. Gnilka, *Teologia Nowego Testamentu*, Kraków 2002, s. 205–211.

¹⁶ Zob. J. Moltmann, *L'Église dans la force de l'esprit*, s. 47–58; J. Rigal, *Découvrir l'Église*, s. 78–80.

¹⁷ Zob. J. Mastěj, *Permanentna eklezjogeneza*, w: *Kościół w czasach Jana Pawła II*, s. 113–125.

¹⁸ H. Seweryniak, *Teologia fundamentalna*, t. 2, Warszawa 2010, s. 55–56.

¹⁹ Zob. Benedykt XVI (J. Ratzinger), *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, Poznań 2009, s. 52–68; W. Kasper, *La Théologie et l'Église*, Paris 1990, s. 343–365; J. Rigal, *Découvrir l'Église*, s. 105–111.

*cji do założenia Kościoła (por. Mt 16,16nn); b) ustanowienie Eucharystii (por. Mk 14,22n; Mt 26,26n; Łk 22,14; 1 Kor 11,23)*²⁰. Autorzy przywołanego dokumentu określają eklezjogenezę jako ewolucyjny, dynamiczny proces – stopniowe ujawnianie się ekonomii zbawczej Trójjedynego Boga. Wyróżniają szereg wydarzeń eklezjotwórczych, stanowiących etapy przygotowania, powstawania i rozwoju Kościoła: 1) *starotestamentalne obietnice dotyczące ludu Bożego, które dostrzega się w nauczaniu Jezusa i które zachowują całą swoją moc zbawczą*; 2) *wezwanie Jezusa do nawrócenia i wiary w Niego, kierowane do wszystkich ludzi*; 3) *nadanie imienia Szymonowi Piotrowi, jego szczególne miejsce w gronie uczniów i jego misja*; 4) *odrzućenie Jezusa przez Izrael i „pęknięcie” pomiędzy ludem Starego Przymierza i uczniami Jezusa*; 5) *historyczny fakt, że Jezus podczas ustanowienia Eucharystii oraz w swej dobrowolnie przyjętej męce i śmierci nieustannie głosi powszechne królestwo Boże, które polega na darze życia wszystkim ludziom*; 6) *odbudowanie, dzięki zmartwychwstaniu Pana, złamanej wspólnoty pomiędzy Jezusem i Jego uczniami oraz wprowadzenie ich – po wydarzeniach paschalnych – we właściwe życie eklezjalne*; 7) *zesłanie Ducha Świętego, który czyni z Kościoła prawdziwe dzieło Boga*; 8) *posłanie uczniów do pogan i powstanie Kościoła pogan*; 9) *ostateczne zerwanie między „prawdziwym Izraelem” i judaizmem*²¹.

W wyznaczonym przez kolejne etapy procesie tworzy się podstawowa i ostateczna struktura Kościoła, który już tu na ziemi jest narzędziem i przestrzenią jednoczenia z Bogiem. W ten sposób stanowi on niejako przedłużenie misji samego Chrystusa; staje się załącznikiem i początkiem królestwa Bożego na ziemi²².

WYBÓR I POSŁANNICTWO DWUNASTU

Dogłębna analiza elementów składających się na fundację Kościoła pozwala na wysunięcie wniosku, że szczególną rolę w procesie eklezjogenezы odgrywa wydarzenie ustanowienia przez Jezusa Chrystusa Dwunastu. I choć nie wypełnia ono w całości dynamicznej rzeczywistości powstawania Kościoła ze wszystkimi jego konstytutywnymi elementami, to jednak wyodrębnienie z większej grupy uczniów Dwunastu i nadanie im instytucjonalnego charakteru sprawiło, że Eklezja otrzymała swój trwały fundament i charakterystyczną tożsamość. Benedykt XVI nazwał ustanowienie Dwunastu *najbardziej oczywistym znakiem woli Jezusa dotyczącej istnienia i misji Kościoła oraz rękojmą tego, że nie można przeciwstawiać Chrystusa Kościołowi*²³, a także *wcieleniem Kościoła wszystkich czasów*²⁴.

²⁰ Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Wybrane zagadnienia z eklezjologii (1985)*, w: *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969–1996*, red. J. Królikowski, Kraków 2000, s. 201.

²¹ Tamże, s. 201–202.

²² Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna *Lumen gentium*, nr 5.

²³ Benedykt XVI, *Blisko, najbliżej Chrystusa*, s. 11.

²⁴ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Jezus z Nazaretu*, cz. 1, *Od chrztu w Jordanie do Przemienienia*, Kraków 2007, s. 155.

Jezus inicjuje swoją publiczną działalność od proklamacji królestwa Bożego, czyli nadejścia panowania Boga (*basileia tu theu, basileia ton uranon*). On je publicznie i uroczyście zapowiada i ogłasza. Ono „już jest”, bo Bóg je zainicjował, podjął już swoje działanie i jednocześnie „jeszcze nie”, bo On czeka na odpowiedź Izraela, na przyjęcie przez lud Boży dobrej nowiny o zaoferowanym zbawieniu²⁵.

Pojęcie królestwa Bożego w wypowiedziach Mistrza posiada radykalnie dynamiczny charakter: jest wydarzeniem, jest dzianiem się. Nie odnosi się ono tylko i wyłącznie do świata nadprzyrodzonego, transhistorycznego, lecz posiada także wyraźne elementy i odniesienia przyrodzone, historyczne, takie jak obszar, gdzie Bóg ustanawia swoje królowanie, a także konkretną społeczność – lud, w którym panowanie Boga może się manifestować i być dostrzegalne. Tak więc *basileia* nie wyraża czysto wewnętrznej lub tylko niebiańskiej rzeczywistości, lecz rzeczywistość realną, widzialną, obecną tu na ziemi²⁶.

Jak podkreśla Gerhard Lohfink, proklamacja królestwa Bożego rozpoczyna ponowne „stworzenie” Izraela. Głoszenie *basilei* pociąga za sobą gromadzenie ludu Bożego czasów ostatecznych. Nie można się więc dziwić, że pierwszą czynnością Mesjasza, po zapowiedzi nadejścia Jego królestwa, jest zbieranie uczniów. Zostają oni powołani do pójścia za Jezusem i naśladowania Go. W ten sposób stają się głównymi aktorami w dramacie Ewangelii. Przywołany teolog uzasadnia, że królestwo Boże potrzebuje przestrzeni panowania, potrzebuje ludu. Skoro panowanie Boga oznacza sprawiedliwość, to należy przyjąć, że może się ona ujawnić tylko w społeczności. Bóg potrzebuje ludu, w którym będzie panował, czyli przemieniał ludzi²⁷.

Koncepcja teologiczna ewangelistów, dotycząca królestwa Bożego, wyraźnie uwypukla fakt powołania uczniów przez Jezusa (zob. Mk 1,16–20; Mt 4,18–22; J 1,35–51; Łk 5,1–11). Jezus gromadzi uczniów, aby byli dla Niego wsparciem, przejęli Jego styl życia, aby Go naśladowali poprzez włączenie się w Jego misję. Ich zadaniem jest proklamacja nadejścia powszechnego panowania Boga, nie tylko werbalna, lecz także przez konkretne czyny, będące świadectwem nowej rzeczywistości zbawczej. Z tej większej grupy Jezus wybiera Dwunastu²⁸. Marek opisuje to wydarzenie w następujący sposób: *Potem wyszedł na górę i przywołał do siebie tych, których sam chciał, a oni przyszli do Niego. I ustanowił Dwunastu, aby Mu towarzyszyli, by mógł wysyłać ich na głoszenie nauki, i by mieli władzę wypędzać złe duchy. Ustanowił więc Dwunastu: Szymona, któremu nadał imię Piotr; dalej Jakuba, syna Zebedeusza, i Jana, brata Jakuba, którym nadał przydomek Boanerges, to znaczy synowie gromu; dalej Andrzeja, Filipa, Bartłomieja, Mateusza, Tomasza, Jakuba, syna Alfeusza, Tadeusza, Szymona Gorliwego i Judasza Iskariotę, który właśnie Go wydał* (Mk 3,13–19). Ewangelia Mateusza i Łukasza mówią o powo-

²⁵ Zob. H. Langkammer, *Wprowadzenie do Ksiąg Nowego Testamentu*, Wrocław 1992, s. 42–53; J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, s. 113–215; G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 56–58; M. Skierkowski, *Uczłowieczony Bóg. Chrystologia fundamentalna*, Płock 2013, s. 329–336.

²⁶ Zob. G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 48–49.

²⁷ Zob. G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła? O teologii ludu Bożego*, Poznań 2005, s. 204–207.

²⁸ Zob. H. Langkammer, *Nowy Testament o Kościele*, Wrocław 1995, s. 35–41.

łaniu Dwunastu wyraźnie zależna jest od Markowej (zob. Mt 10,1–4; Łk 6,12–16). Dlatego bliżej przyjrzymy się jedynie tekstowi najstarszej Ewangelii.

Liczba „dwanaście” nie jest tu przypadkowa. Odnosi się do dwunastu pokoleń Izraela i wskazuje na symboliczno-profetyczny sens działania Jezusa²⁹. Struktura Izraela jako ludu złożonego z dwunastu pokoleń była postrzegana jako stan idealny, mimo że na skutek wojen i deportacji większość z nich już nie istniała. Dlatego też Dwunastu mogło skuteczniej ukazywać ludowi Starego Przymierza nową propozycję zbawienia. Dwunastu, w sposób symboliczny, reprezentuje dwanaście pokoleń odnowionego Izraela i stanowi załączek nowej rodziny Bożej, nowego ludu Bożego. Zgromadzeni przez Jezusa otrzymują obietnicę królestwa i udział w nim już teraz (zob. Łk 12,32; Mk 10,29n). Nowa rodzina Boża jest już profetycznym znakiem powszechnego panowania Boga. W ten sposób Chrystus łączy bardzo ściśle bycie uczniem ze służbą królestwu Bożemu³⁰.

W przytoczonym powyżej fragmencie Markowej Ewangelii Jezus *ustanawia* Dwunastu. Został tu użyty grecki czasownik *epoiesen*, który oznacza tyle co *stworzyć, ustanowić, uczynić*. Podana została również pełna lista apostołów na czele z Szymonem, któremu – jak zaznaczono – Mistrz zmienił imię na Piotr³¹. W księgach Starego Testamentu czasownik *poiein* (*stwarzać*) był stosowany przy ustanawianiu przedstawicieli urzędu, przykładowo sędziów i kapłanów (zob. Wj 18,25; 1 Sm 12,6; 1 Krl 12,31; 13,33; 2 Krn 2,17). Ponadto, przy interpretacji powyższej perykopy, należy wziąć pod uwagę opisy stwarzania przez Boga z *Księgi Rodzaju* (1,1–2,4) oraz mowę Deutero-Izajasza, który proklamuje *stworzenie* przez Boga swojego ludu i *stworzenie* dla tegoż ludu nowej rzeczywistości (zob. Iz 41,20; 43,1.19)³². Jak podkreśla G. Lohfink, owo *nowe stworzenie* Izraela dokonuje się w momencie ustanowienia Dwunastu. Obietnica zawarta w *Księdze Izajasza* spełnia się. Tak więc Dwunastu to trwała instytucja powołana do wzrastania nowego ludu Bożego, Izraela czasów ostatecznych³³.

W omawianej perykopie Markowej Ewangelii odnajdujemy trzy zadania, które Jezus zleca Dwunastu: *aby Mu towarzyszyli, by mógł wysyłać ich na głoszenie nauki, i by mieli władzę wypędzać złe duchy* (3,14–15). Mają one jeden wspólny mianownik – Mistrz pragnie, aby jego najbliżsi uczniowie stali się w pełni uczestnikami Jego misji głoszenia królestwa Bożego³⁴. W tym celu włącza ich we wspólnotę życia z sobą. Dwunastu ma nie tylko przebywać z Jezusem, być tam, gdzie On, ale przede wszystkim zawsze się wokół Niego gromadzić, czyli stać się trwałym znakiem, widzialną figurą zjednoczenia ludu Bożego, jego odnowienia i stworzenia na nowo w czasach ostatecznych³⁵. Jest to więc zadanie zbieżne w swej treści z tym, o czym mówi wspomniana powyżej soborowa konstytucja *Lumen gentium*,

²⁹ Benedykt XVI, *Blisko, najbliżej Chrystusa*, s. 10.

³⁰ Zob. G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?* s. 203–204; 244–247; J. Gnilk, *Jezus z Nazaretu*, s. 245–247.

³¹ Zob. J. Gnilk, *Jezus z Nazaretu*, s. 247–253.

³² Zob. J. Rigal, *Découvrir l'Église*, s. 21–23.

³³ G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?* s. 248.

³⁴ Zob. Benedykt XVI, *Blisko, najbliżej Chrystusa*, s. 10.

³⁵ Zob. G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?* s. 249.

gdy podaje nowe określenie Kościoła: *bycie w Chrystusie niejako sakramentem, czyli znakiem i narzędziem wewnętrznego zjednoczenia z Bogiem i jednością całego rodzaju ludzkiego* (nr 1).

Kolejne wymienione przez Marka zadania sprowadzają się do naśladowania Jezusa w jego zbawczym posłannictwie. Dwunastu zostaje posłanych najpierw do Izraela, aby głosić dobrą nowinę o zbawieniu, tak jak czynił to ich Mistrz. Proklamacji Ewangelii mają towarzyszyć konkretne znaki – wypędzanie złych duchów. A więc znowu uczniowie mają czynić to, co Jezus, tak, aby słowa o zbliżającym się panowaniu Boga były potwierdzone cudami, a z drugiej strony wyjaśniały te nadprzyrodzone wydarzenia (zob. także Mk 6,7–13; Mt 10,5–16; Łk 9,1–6).

Benedykt XVI zwraca uwagę, że podstawową powinnością Dwunastu jest naśladowanie Jezusa w głoszeniu królestwa Bożego i przez to gromadzenie ludzi w nową rodzinę Bożą. Nie jest to jednak łatwe, ponieważ świat ulega mocy zła. Dlatego konieczne jest także podjęcie walki z tymi mocami, czyli egzorcyzmowanie. Wiara w Jezusa Chrystusa i przynależność do Niego jest najpotężniejszym orężem posłanych. Zło wprowadza zawsze chaos, zagubienie i lęk, burzy porządek stworzenia. Tak więc zadaniem Dwunastu jest również wyzwalenie świata z władztwa demonów i przywracanie mu racjonalności i harmonii³⁶.

G. Lohfink konstatuje, że uwypuklone u synoptyków rozesłanie Dwunastu i nadanie im określonych zadań świadczy o tym, że Jezus już nie działa bez swych uczniów, ale wraz z nimi. Dopiero razem z nimi jest znakiem dla Izraela – znakiem nowego ludu Bożego czasów ostatecznych. Ponadto, należy zauważyć, że Dwunastu otrzymało od swego Mistrza Jego moc. Czynią to, co On by uczynił, a więc działają w Jego zastępstwie. *Objęli oni urząd świadków czasów ostatecznych: uobecniają Jezusa i Jego moc*³⁷. Ujmując tę prawdę w kategoriach personalistycznych jasno widać, że Kościół to wspólna osób zjednoczonych wokół osoby Jezusa Chrystusa i Jego posłannictwa. To, co łączy załączek Eklezji z Jej Fundatorem, to komunია z Jego osobą i misją.

Jezus wybrał Dwunastu, aby służyli zebraniu ludu Bożego. Świadczy o tym już sam fakt ustanowienia, ale także – równie istotny – element posłania do całego Izraela. Stanie się on później przyczyną utożsamienia Dwunastu z popaschalną grupą apostołów – posłanych. Jak przekazuje Ewangelia Markowa (3,14), już w chwili „stworzenia” tego wyjątkowego kręgu uczniów, zostaje im powierzona *missio apostolica*³⁸. Z tego posłania rozwinął się w Kościele urząd apostołowski. Jego źródłem nie są zdolności, czy też kompetencje konkretnych ludzi. W misji najważniejszy jest ten, który posyła i sam przekaz, a więc w omawianym przypadku Jezus i Jego posłannictwo. Dwunastu nie głosi siebie lub swoich idei, ale dobrą nowinę o panowaniu Boga i zbawieniu ofiarowanym w Chrystusie. Aby mesjańskie posłannictwo Jezusa było dalej przekazywane oraz zachowywane konieczna jest instytucja i urząd, który będzie odpowiedzialny za misję. Dwunastu jest pierwowzorem i fundamentem tego urzędu w Kościele³⁹.

³⁶ Zob. J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Jezus z Nazaretu*, s. 150–152.

³⁷ G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?* s. 250.

³⁸ Zob. J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Kościół. Wspólnota w drodze*, Kielce 2009, s. 18–19.

³⁹ Zob. G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?* s. 267–269.

PODSUMOWANIE

Adekwatna i skuteczna apologia chrześcijaństwa nie może ograniczać się do podejmowania zagadnień natury społeczno-etycznej, czy też kulturowych. Nie oznacza to, że ma zrezygnować z interdyscyplinarności albo też zarzucić wsłuchiwanie się w znaki naszych czasów. Wręcz przeciwnie. Powinna nadal odpowiadać na potrzeby współczesnego człowieka, dostosowując dyskurs teologiczny do jego mentalności i zdolności poznawczych. Szukać wciąż nowych, atrakcyjnych form przekazu dobrej nowiny o zbawieniu, zaferowanym każdemu człowiekowi przez Boga, który cierpliwie i ze zrozumieniem oczekuje na jego akceptację. Przyjęcie Bożej propozycji i pełna zaangażowania odpowiedź na nią musi być w pełni ludzka, godna człowieka, a więc wolna i rozumna, bazująca na wierze, zaufaniu, ale również zdolnościach poznawczych, intelektualnych. Wiara pozbawiona elementu rozumowego, opierająca się na uczuciach lub przeżyciach, ociera się o irracjonalizm i śmieszność. Dlatego też autor niniejszego artykułu dostrzegając stałą potrzebę debaty teologiczno-fundamentalnej i powracania w niej do centralnej problematyki chrześcijaństwa, jaką jest niewątpliwie osoba Jezusa Chrystusa i Jego Kościoła. Niemal codzienna konfrontacja chrześcijaństwa z innymi koncepcjami soterycznymi, a także z czynnikami sekularyzacji i ateizacji społeczeństwa, wymaga podejmowania na nowo uzasadnienia wiarygodności chrześcijaństwa w jego węzłowych i sensotwórczych problemach: Jezus Chrystus jako pełnia objawienia Bożego i jedyny Zbawiciel człowieka i świata oraz pośrednictwo zbawcze Kościoła. W związku z tym podjęte w artykule zagadnienie: *Ustanowienie Dwunastu w dziele fundacji Kościoła*, wydaje się jak najbardziej zasadne i aktualne.

Tematyka założenia Kościoła w świetle najnowszych badań egzegetycznych i teologicznych jest wieloaspektowa i wielowymiarowa. Dziś nie mówi się już o jednym akcie fundacji Kościoła, lecz o szeregu wydarzeń eklezjotwórczych. Zostały one opisane i wyróżnione przez teologów, jak również odznaczone przez Urząd Nauczycielski Kościoła w różnych dokumentach, m.in. w konstytucji II Soboru Watykańskiego *Lumen gentium*, w wypowiedziach papieży, w dokumencie Międzynarodowej Komisji Teologicznej pt. *Wybrane zagadnienia z eklezjologii*. Współcześnie podkreśla się permanentną eklezjogenezę, czyli urzeczywistnianie się Kościoła w biegu historii dzięki stałej obecności w nim Chrystusa i Jego Ducha.

Omawiając dynamiczne dzieło powstawania Kościoła należy z całą mocą podkreślić, że jego Fundatorem jest Jezus Chrystus. Chrystus i Kościół są nierozłączni. Nie ma Eklezji bez Jezusa. Całe Jego życie, słowa i czyny, posiadają wyraźny charakter eklezjotwórczy. Podobnie, nie znamy Jezusa bez Kościoła, bez wspólnoty którą zebrał wokół siebie i w której się wciąż udziela. Dzięki Eklezji Chrystus jest wciąż obecny wśród swego ludu. Nowy lud Boży kontynuuje misję swego Mistrza. Proklamuje powszechne panowanie Boga; jest znakiem i narzędziem zbawienia, które oferuje każdemu człowiekowi wszystkich czasów.

W procesie eklezjogenezy wyróżniono wydarzenie ustanowienia przez Jezusa Dwunastu. Zostają oni powołani z większej grupy uczniów, aby być z Mistrzem, naśladować styl Jego życia i przejąć Jego posłannictwo. Wybrani reprezentują dwanaście pokoleń Izraela i stają się znakiem ludu Bożego czasów ostatecznych. W dziele „stworzenia” Dwunastu rozpoczyna się realizacja zamysłu „stworzenia” Izraela

czasów ostatecznych, czyli początek panowania Boga – inicjacja królestwa Bożego już tu na ziemi. Dwunastu, jako załączek Kościoła, stają się pierwszymi głosicielami królowania Boga, czyli dobrej nowiny o zbawieniu. Czynią to z polecenia i z mocą Jezusa, a także w Jego zastępstwie. Uwyraźnia się w ten sposób podstawowe zadanie Eklezji – służba królestwu Bożemu jako znak i narzędzie zbawienia. Panowanie Boga ma swój określony w dziejach czas i miejsce. Urzeczywistnia się najpierw w samym Jezusie, a następnie w zgromadzonej przez Niego nowej rodzinie, nowym ludzie Bożym, który jest zainicjowany poprzez ustanowienie Dwunastu.

Ustanowienie przez Jezusa Dwunastu było działaniem instytucjonalnym. Jako posłani do całego Izraela, stali się nosicielami urzędu, który na zasadzie sukcesji będzie następnie kontynuowany w Kościele. Dwunastu tworzą podstawową strukturę Kościoła, należą do jego konstytutywnych elementów.

USTANOWIENIE DWUNASTU W DZIELE FUNDACJI KOŚCIOŁA

STRESZCZENIE

Problematyka podjęta w artykule dotyczy zagadnienia założenia Kościoła. Najnowsze badania egzegetyczne i teologiczne potwierdzają, że jest ono wieloaspektowe i wielowymiarowe. Współcześnie nie mówi się już o jednym akcie fundacji Kościoła, lecz o szeregu wydarzeń eklezjotwórczych. Zostały one opisane i wyróżnione przez teologów, jak również w dokumentach Urzędu Nauczycielskiego Kościoła. Założycielem Kościoła jest Jezus Chrystus. Chrystus i Kościół są nierozłączni. Nie ma Eklezji bez Jezusa. Całe Jego życie, słowa i czyny, posiadają wyraźny charakter eklezjotwórczy. Podobnie, nie znamy Jezusa bez Kościoła, bez wspólnoty którą zebrał wokół siebie i w której się wciąż udziela.

W procesie eklezjogenezy wyróżniono wydarzenie ustanowienia przez Jezusa Dwunastu. Zostają oni powołani z większej grupy uczniów, aby być z Mistrzem, naśladować styl Jego życia i kontynuować Jego posłannictwo. Reprezentują oni dwanaście pokoleń Izraela i stają się znakiem ludu Bożego czasów ostatecznych. W dziele „stworzenia” Dwunastu rozpoczyna się realizacja zamysłu „stworzenia” Izraela czasów ostatecznych, czyli początek królestwa Bożego już tu na ziemi. Dwunastu, jako załączek Kościoła, stają się pierwszymi głosicielami królowania Boga, czyli dobrej nowiny o zbawieniu. Czynią to z polecenia i z mocą Jezusa, a także w Jego zastępstwie.

Ustanowienie przez Jezusa Dwunastu było działaniem instytucjonalnym. Jako posłani do całego Izraela, stali się nosicielami urzędu, który na zasadzie sukcesji będzie następnie kontynuowany w Kościele. Dwunastu tworzą podstawową strukturę Kościoła, należą do jego konstytutywnych elementów.

COMMISSIONING OF THE TWELVE IN THE FOUNDATION OF THE CHURCH

SUMMARY

The subject matter of the article is the foundation of the Church. The latest exegetical and theological research proves that it was multi-faceted and multidimensional. Presently, one no longer refers to a single act of foundation but rather a number of such events. They have been described and outlined by theologians as well as the Magisterium of the Catholic Church. The founder of the Church is Jesus Christ. Christ and the Church are inseparable. There is no Ecclesia without Christ. His whole life, words and deeds display a distinctive Church-creating trait. Similarly, we do not know Christ without the Church, without the community he created around himself and in which he still manifests Himself.

The commissioning of the Twelve Apostles by Christ has been highlighted in the process of ecclesio-genesis. The Apostles are called from a greater number of followers in order to be with the Master, copy His way of life and continue His mission. They represent the twelve generations of Israel and become the sign of the People of God of End Times. The „creation” of the Twelve begins the realization of the concept of the „creation” of Israel of End Times, that is the beginning of the Kingdom of God on Earth. The Twelve, as the seed of the Church, become the first preachers of the reign of God or the Good News of salvation. They do it on the orders and with the power of Christ, and also in His stead.

The Commissioning of the Twelve by Jesus was an institutionalised operation. By being sent all over Israel they became the bearers of the office which would in turn be continued within the Church. The twelve form the basic structure of the Church and belong to its constitutive elements.

DIE BERUFUNG VON ZWÖLF APOSTELN IN BEZUG AUF DIE KIRCHENGRÜNDUNG

ZUSAMMENFASSUNG

Die in dem Artikel aufgegriffene Problematik betrifft die Frage der Kirchengründung. Die neuesten exegetischen und theologischen Studien bestätigen, dass die Genese der Kirche vielschichtig und multidimensional ist. Heutzutage spricht man nicht mehr von einem einzigen Akt der Kirchengründung, sondern von einer Reihe ekklesiologischer Ereignisse. Sie wurden sowohl von Theologen als auch in den Dokumenten des kirchlichen Lehramtes beschrieben und hervorgehoben. Der Gründer der Kirche ist Jesus Christus. Christus und die Kirche sind untrennbar. Es gibt keine Ecclesia ohne Jesus. Sein ganzes Leben, Wort und Tat, haben einen klaren ekklesiogenetischen Charakter. Ebenso kennen wir Jesus nicht ohne die kirchliche Gemeinde, ohne die Gemeinschaft, die er um sich herum sammelte und in der er weiterhin fortbesteht. Im Prozess der Ekklesiogenese konzentriert man sich auf das Ereignis der Wahl von 12 Aposteln. Sie werden aus einer größeren Gruppe von Jüngern berufen, um beim Meister zu sein, den Stil seines Lebens nachzuahmen und seine Mission fortzusetzen. Sie repräsentieren zwölf Generationen Israels und werden zu einem Zeichen des Volkes Gottes in der Endzeit. Im Werk der „Schöpfung” der zwölf Apostel beginnt der Plan der „Er-schaffung” Israels der letzten Zeiten, also der Beginn des Reiches Gottes, das bereits hier auf

der Erde ist. Die Zwölf als Kern der Kirche werden die ersten Prediger der Herrschaft Gottes und verkündigen die frohe Botschaft von der Erlösung. Sie tun dies im Auftrag und mit der Kraft Jesu Christi wie auch vertretungsweise für Ihn.

Die Berufung von 12 Aposteln durch Jesus war eine institutionelle Handlung. Als Botschafter für ganz Israel sind sie Träger des Amtes geworden, das in der Kirche nach dem Prinzip der Nachfolge bestehen wird. Zwölf Apostel bilden die Grundstruktur der Kirche und gehören zu ihren konstitutiven Elementen.

BIBLIOGRAFIA

- Artemiuk P., *Renesans apologii*, Płock 2016.
- Benedykt XVI, *Blisko, najbliżej Chrystusa. Apostołowie i pierwsi uczniowie*, Poznań 2008.
- Benedykt XVI (J. Ratzinger), *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, Poznań 2009.
- Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem. Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu*, Kraków 2011.
- Bartnik Cz.S., *Dogmatyka katolicka*, t. 1, Lublin 1999.
- Bartnik Cz.S., *Kościół*, Lublin 2009.
- Bp Andrzej Czaja w rozmowie z Tomaszem Ponikło. Szczerze o Kościele*, Kraków 2014.
- Dylematy wielokulturowości*, red. W. Kalaga, Kraków 2004.
- Gesché A., *Chrystus*, Poznań 2005.
- Gnilka J., *Jezus z Nazaretu*, Kraków 2005.
- Gnilka J., *Teologia Nowego Testamentu*, Kraków 2002.
- Gózdź K., *Jezus. Twórca i Spełniciel naszej wiary (Hbr 12,2)*, Lublin 2009.
- Jan Paweł II, *Encyklika Redemptoris missio*, Watykan 1999.
- Kasper W., *Bóg Jezusa Chrystusa*, Wrocław 1996.
- Kasper W., *La Théologie et l'Église*, Paris 1990.
- Kasper W., Moltmann J., *Jezus – tak, Kościół – nie? O chrystologicznych źródłach kryzysu Kościoła*, Kraków 2005.
- Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja Dominus Iesus O jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła*, Watykan 2000.
- Kottak C.P., Kozaitis K.A., *On being different. Diversity and Multiculturalism in the North American Mainstream*, New York 2008.
- Królestwo Boże a Kościół*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. Napiórkowski, Kraków 2012.
- Kubacki Z., *Jedynność Jezusa Chrystusa. O jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa w kontekście chrześcijańskich teologii religii*, Warszawa 2005.
- Kudasiewicz J., *Jezus historii a Chrystus wiary*, Lublin 1987.
- Langkammer H., *Nowy Testament o Kościele*, Wrocław 1995.
- Langkammer H., *Wprowadzenie do Ksiąg Nowego Testamentu*, Wrocław 1992.
- Ledwoń I. S., „...i nie ma w żadnym innym zbawienia”. *Wyjątkowy charakter chrześcijaństwa w teologii posoborowej*, Lublin 2006.
- Lohfink G., *Czy Bóg potrzebuje Kościoła? O teologii ludu Bożego*, Poznań 2005.
- Lohfink G., *Jesús und die Kirche*, w: *Handbuch der Fundamentaltheologie*, red. W. Kern, H.J. Pottmeyer, M. Seckler, t. III, *Traktat Kirche*, Freiburg Br. 1986, s. 49–96.
- Lohfink G., *Jezus z Nazaretu. Czego chciał. Kim był*, Poznań 2012.

- Mastej J., *Permanentna eklezjogeneza*, w: *Kościół w czasach Jana Pawła II*, red. M. Rusecki, K. Kaucha, J. Mastej, Lublin 2005, s. 113–125.
- Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Wybrane zagadnienia z eklezjologii (1985)*, w: *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969–1996*, red. J. Królikowski, Kraków 2000, s. 197–236.
- Moltmann J., *L'Église dans la force de l'esprit. Une contribution à l'ecclésiologie messianique*, Paris 1980.
- Müller G.L., *Dogmatyka katolicka*, Kraków 2015.
- Napiórkowski A.A., *Jezus Chrystus objawiony i objawiający. Chrystologia fundamentalna*, Kraków 2008.
- O'Collins G., *Chrystologia. Jezus Chrystus w ujęciu biblijnym, historycznym i systematycznym*, Kraków 2008.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, Poznań 2003.
- Ratzinger J. (Benedykt XVI), *Jezus z Nazaretu*, cz. 1, *Od chrztu w Jordanie do Przemienienia*, Kraków 2007.
- Ratzinger J. (Benedykt XVI), *Kościół. Wspólnota w drodze*, Kielce 2009.
- Ratzinger J., *W drodze do Jezusa Chrystusa*, Kraków 2005².
- Rigal J., *Découvrir l'Église. Initiation à l'ecclésiologie*, Paris 2000.
- Rusecki M., *Boska geneza Kościoła*, w: *Kościół w czasach Jana Pawła II*, red. M. Rusecki, K. Kaucha, J. Mastej, Lublin 2005, s. 65–78.
- Rusecki M., *Traktat o Kościele*, Lublin 2014.
- Sesboüé B., *Wierzę. Wezwanie do wiary katolickiej dla kobiet i mężczyzn XXI wieku*, Warszawa – Poznań 2000.
- Seweryniak H., *Święty Kościół powszedni*, Warszawa 1996.
- Seweryniak H., *Tajemnica Jezusa*, Warszawa 2001.
- Seweryniak H., *Teologia fundamentalna*, t. 2, Warszawa 2010.
- Skierkowski M., *Uczłowieczony Bóg. Chrystologia fundamentalna*, Płock 2013.
- Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 1986³, s. 105–166.
- Waldenfels H., *O Bogu, Jezusie Chrystusie i Kościele – dzisiaj. Teologia fundamentalna w kontekście czasów obecnych*, Katowice 1993.
- Wielokulturowość – międzykulturowość – transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, red. A. Barska, M. Korzeniowski, Opole 2007.